

ALISHER NAVOIY LIRIKASIDAGI JANRLAR

Adolat Nuralieva

O'zbekiston Milliy universiteti O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

Maqola haqida ma'lumot

Qabul qilingan: 10.06.2024

Qayta qabul : 12.06.2024

Saytda mavjud : 16.06.2024

Muallif (lar)

A. Nuralieva

Muallif bilan aloqa

adolat.nuraliyeva.87@mail.ru

© A. Nuralieva

UNIVERSAL xalqaro ilmiy jurnal

Ochiq ma'lumotlar:

<https://universaljurnal.uz/index.php/jurnal>

Maxfiylik bayonoti

Materialni istalgan vosita yoki formatda nusxalash va qayta tarqatish hamda maqoladan to'g'ri iqtibos keltirish va litsenziyasini ko'rsatish sharti bilan istalgan maqsadda foydalanish mumkin.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy lirikasidagi janrlar qo'llanishi va ularning ahamiyati. Lirikasi tarkibiga kiruvchi rang-barang janrdagi g'azal, ruboiy, qit'a, tuyuq, fard qo'llanishi va she'r ko'rinishida aks ettirilishi misollar orqali tahlil va talqin qilinadi. G'oyaviy-badiiy jihatdan janrlar takomili xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy lirikasida janrlar. G'azal, ruboiy, qit'a, tuyuq, fard qo'llanishi. Tahlil, talqin

Аннотация: В этой статье рассматривается применение жанров в лирике Алишера Навои и их значение. Разнообразные жанры, входящие в состав лирики-Газель, рубай, континент, куропатка, фарс, поэзия, анализируются и интерпретируются на примерах. В идейно-художественном отношении речь идет о совершенствовании жанров.

Ключевые слова: Жанры в лирике Алишера Навои. Газель, Рубай, континент, курица, фард. Анализ, интерпретация

Annotation: In this article, the application of genres in the lyrics of Alisher Navoi and their significance. The use of ghazals, ruboi, continents, chickens, Fars in the colorful genre, which are part of the lyrics, and their reflection in the form of poetry, are analyzed and interpreted through examples. Ideologically-artistically, genre evolution is concerned

Keywords: Genres in the lyrics of Alisher Navoi. Application of ghazal, ruboi, continent, chicken, individual. Analysis, interpretation

Alisher Navoiyning o'zbek mumtoz she'riyati tarixidagi muhim xizmatlaridan biri shundaki, u o'ziga qadar bo'lgan lirik janrlarda ijod qilib, ularni rivojlantiribgina qolmadi, ayni zamonda, ungacha ijod etgan o'zbek shoirlari ijodida deyarli qo'llanmagan yoki juda oz ishlatilgan lirik janrlarda ham samarali ijod qildi, ularning imkoniyat doirasini yanada keng namoyish qildi. Navoiydan oldingi o'zbek she'riyatida, asosan, g'azal, masnaviy, qasida, tuyuq, qit'a va qisman ruboiy kabi janrlar qo'llanilgan. Navoiy esa lirikaning o'n oltita janrida unumli ijod qilib, "Xazoyin ul-maoniy" devonida ularning yuksak namunalarini berdi. Uning devonlarida g'azal asosiy o'rin tutsa ham, yuzlab qit'a va ruboiylar qatorida xilma-xil mavzularda yozilgan mustazod va muxammas, musaddas va tarjiband, soqiynoma va masnaviy, muammo va chiston, tuyuq va fardlar ham bor. Binobarin, Navoiy lirikasi, eng avvalo, janrlarining xilma-xil va mukammalligi bilan o'zbek she'riyati tarixida alohida o'rin tutadi.

Navoiyning xizmati faqat o'zbek she'riyatiga ko'plab lirik janrlarni keng joriy qilishidagina emas. U ana shu janrlardan muhim fikr va g'oyalarning badiiy in'ikosi uchun foydalandi; o'zining hayotiy masalalarga munosabati, falsafiy-ijtimoiy, diniy-tasavvufiy va axloqiy qarashlarini ifodalash uchun har bir janrning mavjud imkoniyatlarini ishga soldi, ularning imkoniyat doirasini yanada kengaytirdi

G'azal – arabcha do'stlashmoq degan ma'noni bildiradi. G'azalning asosiy mavzusi ishq-muhabbat bo'lib, "xotunlar bila suhbat qurmoqni sevmak", "ma'shuq jamoli zikri" dan iboratdir. [2. 66]. G'azalning birinchi bayti matla' oxirgi bayti maqta' deb ataladi, juft misralari qofiyalanadi (a-a, b-a, v-a, g-a va h.k.), uch baytdan o'n to'qqiz baytgacha yozilishi mumkin, oxirgi baytida taxallus keltiriladi. Dastlab ishqiy mavzuda yozilgan g'azalning

keyinchalik mavzu doirasi kengaya borgan. [5. 19]. Natijada ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-talimiy, hajviy g'azallar yuzaga kelgan. Navoiy lirikasida yetakchi o'rin tutadigan g'azal g'oyaviy-badiiy jihatdan o'zbek g'azalchiligining yuksak namunasi hisoblanadi. O'zbek adabiyotshunosligida g'azal janri va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida O.Nosirov1, Yo.Ishoqov kitoblarida muayyan darajada ma'lumotlar berilgan. [6. 78].

Alisher Navoiy g'azalnavis sifatidagi faoliyatini milliy g'azalchilikning boy tajribalari zaminida boshladi. U faqat turkiy tildagi she'riyat tajribalarigagina suyanib qolmasdan, balki Sharq adabiyoti va birinchi navbatda, fors she'riyatining eng muhim fazilat va yutuqlarini ham qunt bilan o'rganib, ularni o'zbek g'azali taraqqiyotiga xizmat qildirdi. G'azalchilikdagi an'analarni yangi zaminda rivojlantirib, yuqori bosqichga olib chiqdi, ularning imkoniyat doirasini kengaytirdi. Alisher Navoiy g'azalchilikda turkiy adabiyotda yuzaga kelgan milliy an'analar bilangina qanoatlanib qolmadi, ayni zamonda, besh asrlik tajribaga ega bo'lgan fors g'azalchiligining katta yutuqlarini ham qunt bilan o'rganib, o'zbek she'riyati taraqqiyotiga xizmat qildirdi. Arab va fors-tojik tilini yaxshi bilgan shoir bu adabiyot namunalarini qunt bilan o'rganadi, ulardan olam-olam zavq oladi. Uning kamolotida Amir Xusrav, Xoja Hofiz, Abdurahmon Jomiyning ta'siri ayniqsa katta bo'lgan. Shuning uchun ham shoir bu ulug' siymolarni o'z ustozlari ekanligi bilan faxrlanadi. Bu jihatdan uning quyidagi qit'asi niqoyatda xarakterlidir:

G'azalda uch kishi tavidur ul nav',
Kim, andin yaxshi yo'q nazm ehtimoli.
Biri mo''jiz bayonlig' sohiri hind
Ki, ishq ahlini o'rtar so'zu holi.
Biri Iso nafaslik rindi Sheroz,
Fano dayrida mast-u louboli.
Biri qudsi asarlik orifi Jom
Ki, jomi Jamdurur sing'an safoli.
Navoiy nazmig'a boqsang, emastur,
Bu uchning holidin har bayti xoli.

Bunda shoir sharq adabiyotining uch yetuk namoyandasini ulug'laydi. Shoir Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiyini o'zining g'azalnavislikdagi ustozlari deb hisoblaydi. O'z g'azallarida ana shu so'z san'atkorlari ijodiyotining sezilarli ta'siri borligini e'tirof etadi. Qit'ada Navoiy o'z salaflarining nomini tilga olar ekan, ular ijodidagi o'zining diqqatini jalb etgan va qiziqtirgan eng muxim va xarakterli tomonlarini ham bayon qiladi. Navoiy ana shu uch buyuk dahoning hap biri o'z ijodining qaysi jihatlari bilan ibrat va ustoz bo'lganligiga ishora qilib o'tadi. Shoir Amir Xusrov Dehlaviyni "Sohiri hind" ya'ni hind sehrgari deb atab, uning she'rlari "ishq ahlini o'rtar" deydi. Navoiy nazarida Xusrav Dehlaviy shunchaki shoir emas, balki uning nozik va nafis she'riyatini "ishq ahli"ni sehrlashga qodir. Bu buyuk hind shoiri ijodiga berilgan yuksak bahodir. Navoiy ustozlari singari o'zi ham so'zning nozik qirralarini teran his qilgan holda she'riyatni yuksak san'at darajasiga ko'tardi. Hofizni "Iso nafaslik rind" deya ta'riflar ekan, nafasi o'liklarni ham tiriltira oladigan rind shoir deb ulug'laydi. Hofiz She'roziy singari majoziy va ilohiy ishqni bir o'zanga birlashtirdi. Jomiyini esa "qudsi asarlik" pok ta'sirli "orifi Jom" deya baholaydi. Abdurahmon Jomiyga xos poklik va ma'naviy yetuklikni o'z ijodida aks ettirdi. [12. 27].

Alisher Navoiy g'azalliyotining mavzu doirasi g'oyatda keng va rang-barangdir. Bu meros ko'lamining kengligi, xilma-xil mavzularni o'zida mujassamlashtirgani bilan alohida ahamiyatga egadir. Shoir she'rlarida hayotning murakkab jihatlari, zamondoshlarning tuyg'u-kechinmalari, orzu-niyatlari, ruhiy-ma'naviy olami nozik tasvir etilgan. Shoir ijodida hamd, na't yo'nalishidagi she'rlar alohida o'rin tutadi, ishq-muhabbat mavzusi g'azallarining tayanch yo'nalishini tashkil etadi. Navoiy g'azallarida ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, diniy-irfoniy qarashlari o'ziga xos tarzda ifodalandi va bu shoir she'rlarining mavzular olamini boyitdi. Navoiy g'azallarining asosiy mavzusi ishq bo'lib, bu mavzu turfa xil ma'no-mohiyat kasb etadi. Bunda insonning insonga, Yaratganga, hayotga, tabiatga bo'lgan samimiy sevgisi ifodalanadi. Shoirning ishq masalasidagi qarashlari uning umumiy dunyoqarashi, falsafiy-ijtimoiy konsepsiyasi bilan chambarchas bog'langan.

Navoiy she'riyatida bu tushuncha majoziy va haqiqiy ishq tarzida talqin etiladi. Shoir majoziy ishq haqiqiy haqiqiyning bir ko'rinishi yoki haqiqiy ishq yo'lidagi o'ziga xos bosqich sifatida ta'riflaydi. Ruhan pok, ma'naviy komil inson uchun majozning o'zi ayni haqiqatdir.

Gar Navoiy yig'lasa, ishqing majoziydur dema,

Kim nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz.
Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatg'a bu tariqat erur.
Majozdin chu haqiqatg'a yo'l topar oshiq,
Qilur majozni naf' ulki behaqiqat erur.

Ushbu qit'ada shoir majoziy ishqni poklik va halollik bilan haqiqiy ishq maqomiga ko'tarilishini aytadi. Majozdan maqsad haqiqiy ishq haqida o'ylash, fikr yuritishdir. Bu yo'lda ahli haqiqatga tariqat madadkoridir. Oshiq majozdan haqiqatga yo'l topadi, agar u majozdan foyda, aanfaat ko'zlasa haqiqatga erisha olmaydi. Ko'rinadiki, shoir ushbu o'rinda majoziy va haqiqiy ishqning bir-biri bilan bog'liqligini tasvirlash bilan birga ishqda poklik, to'g'rilik, halollik muhim ekanligini ham keltirib o'tadi.

Navoiyning ishqiy lirikasida lirik qahramon ya'ni oshiq yuksak fazilatlarga ega bo'lgan olijanob qalb egasi sifatida gavdalanadi. Vafodorlik, ishqda sobitlik oshiq ma'naviy qiyofasining asosiy fazilati hisoblanadi. Shoir lirikasida oshiq xarakteri, uning murakkab tuyg'u va kechinmalari tasviriga alohida ahamiyat berilgan. Ishq mavzuidagi she'rlarda oshiq ichki dunyosi, uning shirin orzu va achchiq iztiroblari, hatto xayoliy visol og'ushida topgan bir lahzali farog'ati ham xilma-xil o'z ifodasini topgan. Shoirning

Gar jafo qil, gar vafokim, dilistonim sen mening,
Ko'rgali husnungni zoru muftalo bo'ldim sango.
Bizning shaydo ko'ngul bechora bo'lmish,
Ishq aro kuymak ishim, qayda menu qayda xirad,

Vaslidin novmid ekan chog'da firoqi kuydurur. deb boshlanadigan va boshqa qator g'azallari bunga misol bo'la oladi. Bunday she'rlarda shoir lirik qahramoni ayriliq iztiroblariga chidamli, sabr-qanoatli, sinovlarga bardoshli kishi sifatida gavdalanadi. Shuni ham unutmash kerakki, shoirning ishqiy mavzudagi she'rlarining ko'pchiligi zohiriy va botiniy mohiyatga ega bo'lib, ularning zohiriy ma'nosida oshiqning sevgilisiga muhabbati aks ettirilgan. Botinida esa ishq yo'lga kirgan solikning Allohga bo'lgan cheksiz muhabbati va bu yo'ldagi iztiroblari o'z ifodasini topgan.

Bu jihatdan "Bo'ldim sango" g'azali xarakterlidir. G'azalning dastlabki baytlarida oshiqning ma'shuqaga dil izhori, ishq yo'lida chekaytgan iztiroblari tasvirlanadi. Ammo g'azalning oltinchi batiga kelib, ishqdagi dunyoviy belgi yo'qolib, tasavvufiy mazmun namoyon bo'ladi.

Jomi Jam birla Xizr suyi nasibamdir mudom,
Soqiyo, to tarki joh aylab gado bo'ldum sango.

Baytdagi tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar jomi Jam- Jamshidning qadahi, may idishi, Xizr suyi - tiriklik suvi, joh - mol-mulk, boyluk, amal, martaba.

Rivoyatlarga ko'ra, Jamshid shunday jom yaratibdiki, unga quyilgan may hech tugamaydi. Xizr suvi esa mangu barhayotlik ramzidir. Baytning mohiyatiga haqiqiy ishqqa muftalo bo'lgan kishi mol-dunyodan voz kechib, Alloh jamolidan o'zga narsani o'ylamasligi kerak. Zero, usiz mangu tiriklik ham, xuzur-halovat ham tatimaydi. Jomi Jam, Xizr suyiga ishora qilish orqali talmeh san'ati yaratilgan. [14. 54].

G'azalning maqta'sida so'fiyona fikr yanada ravshanroq namoyon bo'ladi.

G'ussa changidin navoye topmadim ushshoq aro,
To Navoiydek asiru benavo bo'ldim sango.

Lirik qahramon yorga asir bo'lgandan buyon ishq ahli orasida g'am – anduhdan zarracha nishon topmaydi. Ya'ni, haqiqiy yorga erishish orqaligina oshiq qalbidagi iztiroblar chekinishiga ishora qilinmoqda. Baytda tanosub san'atidan mohirona foydalanilgan.

Umuman, shoir ijodi o'zining mavzu doirasining kengligi, chuqur falsafiyliigi, yuksak badiiyati bilan asrlar osha kitobxon ma'naviyatini yuksaltirishga xizmat qilib kelmoqda

Ruboiy - Sharq she'riyatining eng qadimiy va keng tarqalgan janrlaridan biri bo'lib, bu janrning yuzaga kelishi xalq og'zaki ijodi bilan bevosita bog'liqdir.

Bu shakl o'z nomlanishini arablardan olgan bo'lsa ham (ruboiy - arabcha to'rtlik demakdir), fors-tojik va o'zbek adabiyotida uning yuzaga kelishi milliy adabiy an'analar bilan mustahkam bog'langan. Fors-tojik yozma adabiyotida ruboiyning dastlabki namunalari Rudakiy va Shahidi Balxiylar qalamiga mansub bo'lsa, o'zbek yozma adabiyotida haqiqiy ruboiyning bir necha namunasi Lutfiy devonida uchraydi.

Alisher Navoiy ruboiynavislikda ikki asosga - o'zbek xalq og'zaki ijodiyoti va turkiy tildagi yozma adabiyot tajribalari hamda fors-tojik ruboiynavislarining boy tajribalariga suyandi, o'zbek tilida klassik ruboiylarning rang-barang namunalari yaratdi. Ma'lumki, Alisher Navoiyning «G'aroyib us-sig'ar» devoniga 133 ta ruboiy kiritilgan. Shu devonning nasr bilan yozilgan debochasi tarkibida ham 30 ta ruboiy mavjud. Shuningdek, uning boshqa ilmiy, badiiy asarlari tarkibida ham ko'plab o'zbekcha ruboiylar (shoirning o'ziniki) mavjud. Bunga shoirning «Devoni Foni» dagi va boshqa asarlari tarkibida uchraydigan yuzga yaqin forsiy ruboiylari va «Nazm ul-javohir» (270 ta) ruboiylarini ham ilova qilsak, Alisher Navoiyning mazkur janr taraqqiyotidagi o'rni yorqin namoyon bo'ladi. Demak, Navoiy ruboiylari o'zbek adabiyoti tarixida hajm jihatdan ko'pligi bilan ham xarakterlanadi. Navoiy o'zbek tilida ko'plab ruboiylar yaratish bilan bu janrni yuqori bosqichga olib chiqdi, uni o'zbek she'ritining asosiy janrlaridan biri darajasiga ko'tardi. [13. 48].

Navoiyga qadar yaratilgan o'zbekcha ruboiylar, asosan, ishq mavzuida edi. Navoiy ruboiylari mavzusinnng xilma-xilligi, mundarijasining chuqurligi, chuqur g'oyaviyligi bilan o'quvchi diqqatini o'ziga tortadi. Ularda hamd, na't, falsafiy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy mavzular tasvirlanadi. Ishq-muhabbat, adolat, vatanparvarlik, imon-e'tiqod, vafo, sadoqat, to'g'rilik, haqiqat, kelajakka umidvorlik g'oyalari yuksak badiiyat bilan aks ettiriladi. Masalan:

So'zdurki nishon berur o'lukka jondin,

So'zdurki berur jonga xabar jonondin.

Insonni so'z ayladi judo hayvondin

Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin.

Ushbu ruboiy misralarining to'rtalasi ham qofiyalangan bo'lib, qofiyalanish tartibiga ko'ra taronai ruboiydir. Unda shoir so'zni qadr-qimmatini yuksak sanab, uni «guhari sharif» deb ataydi. Inson tirikligining nishoni so'z ekanligini ta'kidlagan shoir uni hayvondan farqlaydigan asosiy vosita bu so'zlash qobiliyatiga ega ekanligida deb biladi. Shoir falsafiy umumlashmalarida tiriklikning qadriga yetish, so'zga mas'uliyat g'oyalari mujassamlashgan.

Navoiy ruboiylarining katta qismi umuman uning ijodida asosiy o'rin tutgan masala – ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan. Navoiy odil podshoh xaqidagi mulohazalarini ham bu janr imkoniyatlaridan foydalanib badiiy ifoda etgan. U jamiyatdagi yaramas va chirkin illatlarga, adolatsizlik va insofsizlikka, zulm va jaholatga nisbatan cheksiz nafratini ruboiylarida ixcham bayon qiladi. Shoir dunyoning o'tkinchiligi, hayot qiyinchilik va mashaqqatlarga to'la ekanligini ruboiylarida ixcham shaklda bayon etiladi:

Kim ko'rdi ekin jahonda ayo xushluq,
To bir kishi aylagay tamanno xushluq.
Yuz yilda agar bir o'lsa paydo xushluq,
Omodadurur yonida yuz noxushluq.

Mazkur ruboiyda shoir yaxshilikning yo'qligi, har bir kishi uni orzu qilgani holda shodilk va xursandchilik yuz yilda bir kelsa ham uning yonida yuz noxushliklar borligini aks ettiradi. Shoir yaxshilik va yomonlik yonma-yon yuradi, degan hayotiy tajribaga amal qilib, kishilarni ogohlikka chaqiradi. Shuningdek, zamondoshlarini mashaqqatlar oldida esankiramas-likka, sabru qanoatga undaydi.

Navoiyning ishqiy mavzudagi ruboiylarida ishq va u bilan bog'liq kechinmalar shoirona talqin etiladi. Shoir oshiqning ishq yo'lida chekkan iztiroblarini, kechinmalarini, qayg'u-hasratini, uning ma'shuqaga bo'lgan cheksiz hurmati va ehtiromini ruboiylarida mahorat bilan yoritadi.

Ko'z birla qoshing yaxshi, qabog'ing yaxshi,
Yuz birla so'zing yaxshi, dudog'ing yaxshi.
Eng birla menging yaxshi, saqog'ing yaxshi,
Bir-bir ne deyin boshdin ayog'ing yaxshi.

Ruboiy vasf xarakterida bo'lib, shoir ma'shuqani tasvirlaydi. Bunda shoir yorning butun a'zolarini sanab chiqadi. Yorning qoshi, qabog'i, so'zi, dudog'i, yonog'i, holi go'zallikda tengsizligini keltiradi. Ruboiyning oxirida buni "Bir-bir ne deyin boshdin ayog'ing yaxshi" deya umumlashtiradi. She'r qofiyalanish tartibiga ko'ra taronai ruboiy (qofiyalanishi a-a-a-a) bo'lib, undagi qofiyadosh so'zlarga bog'ing, dudog'ing, saqog'ing, ayog'ingdir. Mazkur so'zlar vositasida she'rning ta'sirchanligi, ohangdorligi kuchaytirilgan. [6. 99].

Shoirning ba'zi ruboiylarida visoldan umidini uzgan oshiqning hijron azoblari tasvirlanadi. Bunda shoir falak gardishi bilan visoldan mosuvo bo'lgan Oshiqning qotili hijron deb biladi. Ayрилиq azoblari tufayli o'lim

holatiga yetgan oshiq yor ta'nalari haddan oshib ketganini aytadi. Bunda shoir ayriliq azoblarini boshdan kechirayotgan Oshiqning tushkun kayfiyati, ruhiy tug'yonlarini mubolog'ali tarzda aks ettiradi.

To charx visoli ko'yidin surdi meni,
Qatl aylagali hajrg'a topshurdi meni.
Gar hajr o'lum holig'a yetkurdi meni,
Yor etgani ta'na, lek o'lturdi meni.

Navoiy ruboiylari, eng avvalo, badiiy asarlardir. Ularda muhim fikr, yuksak g'oyalar rang-barang poetik vositalar, tasviriy ifodalar orqali bayon qilingan. Boshqa she'riy janrlarda bo'lganidek ruboiylarda ham ijodkorning o'ziga xos uslubi, poetik mahorati ko'zga tashlanadi. Jumladan, Navoiy ruboiylarida to'rtala misraning ham qofiyalanishi, radif qo'llanilishi, butun bir ruboiyda tarse ishlatish, tamsil yaratish singari yangiliklar kuzatiladiki, bu shoirning yuksak mahorat egasi ekanligidan dalolat beradi.

Alisher Navoiy o'zbek adabiyotida eng ko'p ruboiy yaratib, bu she'r ko'rinishini birinchi darajali (g'azal, masnaviy kabi) janrlar qatoriga olib chiqdi, uning mavzu doirasini kengaytirdi, falsafiy salmog'ini oshirdi, ruboiyga hayotiy masalalarni kiritib, turmushga yanada yaqinlashtirdi.

Qit'a (arabcha-qism, bo'lak, parcha) mavzu doirasi va vazn imkoniyatlari chegaralanmagan, juft misralari o'zaro qofiyalangan janrdir. Qit'a matla'siz g'azalga o'xshab qofiyalanadi, hajman ikki va undan ortiq baytlardan tarkib topadi. Ular qasida, g'azal singari janrlardan biror parchani ajratib olish orqali yoki mustaqil holda yaratilishi mumkin. Qit'a Navoiy lirikasida katta

o'rin tutgan janrlardan biridir. O'zbek she'riyatida bu janrning ham badiiy jihatdan, ham mundarija nuqtai nazaridan rivoj topishi va keng qo'llanishi bevosita Navoiy ijodiyoti bilan bog'liqdir. Fors-tojik adabiyotida keng o'rin olgan qit'a Navoiygacha bo'lgan o'zbek adabiyotida juda oz qo'llanilgan bo'lib, uning ba'zi bir namunalarini «Bang va Chog'ir munozarasi» (2 ta o'zbekcha), «Muhabbatnoma» (1 ta) tarkibida hamda Lutfiy devonida uchramiz. Ularning bir qismi ishqi mavzuda yozilgan. Falsafiy-axloqiy va ijtimoiy mazmunga ega bo'lgan qit'alarni g'oyaviy-badiiy sifatlari bilan shu janrning taraqqiyoti tarixida yangi va yuqori bosqich deb hisoblash mumkin.

Navoiy o'zbek adabiyoti tarixida kam qo'llanilgan bu janrning yuzlab klassik namunalarini yaratdi. Binobarin, «Xazoyin ulmaoniy»dagi qit'alar soni (debochalardagi kirmaydi) 210 ta bo'lib, «Chihil hadis» (40 ta) va boshqa asarlar tarkibidagi qit'alarni ham nazarda tutsak, ularning soni uch yuzdan ortib ketadi.

Navoiy qit'alarining asosiy fazilatlaridan biri mavzu doirasining keng va rang-barangligi, g'oyaviy-fikriy jihatning chuqur va izchilligidir. Navoiy qit'alari ulug' shoirning muayyan vaziyatdagi kayfiyatini, chuqur falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, diniy-ilohiy, axloqiy-ta'limiy qarashlarini badiiy ifoda etadi. Har bir qit'adan oldin nasriy sarlovhalar berilganki, bu qit'alar mazmunining mukammalligini ta'minlagan. Mazkur sarlovhalar shoir aytmoqchi bo'lgan fikrni kitobxonga tushunarli tarzda yetkazib berishga yordam beradi. Nasriy sarlovhalarning ayrimlari shoir tomonidan hikmatli so'z darajasiga ko'tarilgan, ba'zilar shoir tarjimai holi bilan bevosita bog'liq, ayrimlari esa payg'ambarimiz hadislar bilan bog'liq g'oyalarni she'riy tarzda ifodalashga qaratilgan.

Masalan, “Kamol kasbiga dalolatu nuqsonidin izhori malolat”, “Rostliq sifatiyu rostravlar karomati”, “O'ziga bu mulkdin yetgan balolar toshi ozori, bosh olibo'zga mulkka borurning izhori”, “Majozdin maqsadi haqiqat ekaniizhor qilmoq va suratdin g'araz ma'ni ekonin iqrar qilmoq” va boshqa nasriy sarlovhalar bunga misol bo'la oladi.

Orzu qildim vafo ahlin ko'ray deb - topmadim:

Xoh zohid, xoh fosiq, xoh soyil, xoh shoh

Shoir “vafo ahli”ni butun umr izlaydi.

Biroq kishilar qanday toifa egasi bo'lishiga qaramasdan, ularda vafo yo'qligini aytadi. Kishilar zohid bo'ladimi, fosiq (yomon yo'llapga yuruvchi) mi, xoh gado, xoh shoh bo'lsin hech birida vafo yo'qligini keltiradi. Ushbu o'rinda zohid, fosiq, soyil, shoh so'zlarini keltirish orqali tanosib san'ati yaratilgan.

Navoiy qit'alari g'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk bo'lib, ularda shoirning kundalik hayotdan olgan muhim taassurotlari, turmushning turli masalalari borasidagi fikr-mulohazalari, falsafiy mushohadalari o'ziga xos shaklda haqqoniy ifodalangan. [9. 38].

Chun g'araz so'z din erur ma'ni anga,

Noqil o'lsa xoh xotun, xoh er.

So'zchi holin boqma, boq so'z holini,

Ko'rma kim der ani, ko'rgilkim ne der

Qit'a badiiyatini kuzatar ekanmiz. Bu shoirning mahoratini anglashimizga yordam beradi. She'rdagi noqil va so'zchi bir ma'noda (noqil-umumiy ma'nodagi so'zlovchi, so'zchi-ayni paytda gapirayotgan kishi) kelgan.

Keyingi misralarda o'zakdosh yoki aynan takrorlanayotgan so'zlar ziddlikni ifodalashga xizmat qilgan. Hol so'zi o'zaro omonimlik munosabatida: so'zchi holi

birikmasida hol so'zi ko'rinish, shakl ma'nosida, so'z holi birikmasida esa so'zning ma'nosi o'rnida qo'llanilgan. Boqmaslik kerak bo'lgan so'zchi, boqish kerak bo'lgan narsa esa so'z ekan, so'z va so'zchi o'zakdosh leksemalarining kontekstual zidligi oydinlashadi. Boq-boqma, ko'rma-ko'r, kim-ne ham o'zaro tazodiy juftliklardir. Qit'adagi so'zchi-so'z, holin-holini, boqma-boq, ko'rma-ko'r, kim (olmosh) – kim (bog'lovchi), der-der so'zlari takroridan takrir va ishtiyoq san'atlari yaratilgan. Shoirning mahorati shundaki, shakily o'xshashlikdan ta'kid uchun foydalangan, qarama-qarshi tushuncha va holatlar yonma-yon qo'yilishi ma'noviy bo'rttirishga xizmat qilgan. Bu tasvir va ifodalar orqali so'zlovchi xoh xotin, xoh er bo'lsa ham so'zdan maqsad undagi ma'nodir. So'zlovchining holiga boqma, so'zning holiga boq, uni kim aytayotganiga qarama, nima deyayotganiga qara, degan mazmun ifodalangan.

Tuyuq turkiy xalqlar adabiyoti uchun xos bo'lgan she'riy shakl bo'lib, Navoiygacha bo'lgan o'zbek adabiyotida uning go'zal namunalari yaratilgan.

Alisher Navoiy "Mezon ul-avzon" da bu haqda shunday yozadi: "Yana turk ulusi, bataxis chiratoy xalqi aro shoye' avzondurkim, alar surudlarin ul vazn bilan yasab, majolisda ayturlar. Birisi tuyug'durkim, ikki baytqa muqarrardur va sa'y qilurlarkim, tajnis aytilg'ay va ul vazn ramali musaddasi maqsurdur, mundoqqim:

Yorab, ul shahdu shakar yo labmudur,
Yo magar shahdu shakar yolabmudur.
Foilotun foilotun foilon,
Jonima payvasta novak otqali,
G'amza o'qin qoshig'a yolabmudur".

Navoiy tuyuq va uning xususiyatlari bilan ham jiddiy shug'ullangan hamda bu janr

uchun xos bo'lgan yetakchi belgilar, uning tarqalish doirasi ni ham ko'rsatib berishga muvaffaq bo'lgan. Navoiy fikrlaridan shu anglashiladiki, tuyuq turkiy xalqlar orasida keng tarqalib, to'ylarda, bazmlarda, yig'inlarda qo'shiq qilib aytiladigan vaznlarda yaratilar ekan, Tuyuq ikki bayt, ya'ni to'rt misradan iborat bo'ladi. Tuyuq tajnisli qofiyaga asoslangan va albatta ramali musaddasi maqsur vaznida bitiladi. Yuqorida Navoiy keltirgan tuyuq "yolabmudur" tajnisi asosiga qurilgan. Unda shoir ma'shuqa go'zalligini ta'riflaydi. Bu so'z birinchi misrada labmikan, ikkinchi misrada yalaganmikan, to'rtinchi misrada yoylabdimikan ma'nolarida qo'llanilgan. Shoir yorning lablari ta'rifini keltirar ekan, uni labmikan, shakarmikan, asalmikan yoki yorim shakar, asal yalaganmikan, deya hayratlanadi. Keyingi misralarda ma'shuqaning qoshi tasvirlanadi. Bunda bu qoshmikan yoki u mening jonimga o'q otish uchun g'amza o'qlarini qoshlariga tizib yoylabmikan, deydi. Bunda shoir tajohilu orif vositasida oshiqning yorga munosabati mahorat bilan ifodalangan. [2. 66].

Alisher Navoiy adabiyotimiz tarixida tuyuqning birinchi nazariyotchisigina bo'lib qolmay, bu janrda ham o'z iste'dodini sinab ko'rgan va o'z devonidan bu janrdagi she'rlarga alohida o'rin ajratgan san'atkordir. Ammo Navoiy devoniga faqat o'n uchta tuyuq kiritilgan bo'lib, qit'a va ruboiylarga nisbatan olganda, ozdir. Biroq shoir tuyuqlari turkiy she'riyatning eng yuksak namunalari ekanligi bilan ahamiyatlidir. Navoiy tuyuqlari mahoratining yangi qirralarigina emas, ayni zamonda, har bir badiiy detaldan muhim fikrlarni bayon etish vositasi sifatida foydalanishga harakat qiluvchi san'atkorligi ko'zga yaqqol

tashlanadi. Shoir qofiya uchun tajnisning turli ko'rinishlarini istifoda etar ekan, shu vositalarni quruq so'z o'yini uchun emas, balki o'zining chuqur kechinmalarini ifoda etish maqsadiga bo'ysundiradi.

Yog'di javrung o'qi hajring toshidek,
Qildi qon ko'nglum ichin ham toshidek.
Sochqali mohim ayog'ig'a sipehr,

Ko'z yoshimning la'lu durrin toshidek.

Ushbu tuyuqda oshiqning ayriliq tufayli chekkan iztiroblari haqida so'z yuritiladi. Ma'shuqaning jabr o'qlari shu qadar kuchli yog'ildiki, u ayriliq toshi singari qattiqdir va bu ko'nglimning ichi ham, tashqarisini ham birdek qon qildi.

Sevgilimning oyog'iga sochilayotgan ko'z yoshim xuddi marvarid, dur

toshidekdir. She'rdagi "toshidek" so'zi birinchi misrada tosh ma'nosida, ikkinchi misrada-tashqari, oxirgi misrada-dur toshi ma'nosida qo'llanilgan. Mazkur tajnis vositasida shoir oshiqning ishqda sobitligi, sabru qanoati, iztiroblarining cheksizligini shoirona tasvirlagan.

Fard arabcha yolg'iz degan ma'noni bildiradi, atama sifatida bir bayt ya'ni ikki misra she'rga nisbatan qo'llaniladi. Fardning ko'pligi mufradot deyilib, ular odatda turli munosabat bilan yuzaga keladi. Fard arab, fors-tojik va turkiy adabiyotda keng tarqalgan she'riy shakl bo'lib, u fikrni ixcham, lo'nda bayon qiladi, masnaviyga o'xshab qofiyalanadi. Navoiyning fardlari muayyan hayotiy vaziyatlar asosida yaratilgan xulosalar sifatida alohida e'tiborga molikdir. Uning "Faboyid ul-kibar" devonidan 86 ta fard o'rin olgan. Shoir fardlarida rang-barang masalalar qalamga olinib, ularda ruhiy-ma'naviy yetuklik, axloqiy poklik, ezgu xulq sodda va ixcham shaklda tasvirlanadi.

Masalan:

Yuqar yomonlig' angakim, kirar yomon el aro,
Ko'mur aro ilik urg'an qilur ilkini qaro.

Ushbu fard mohiyatiga "Yomonga yaqin yursang yarasi yuqar, qozonga yaqin yursang qorasi" maqolining mazmuni singdirilgan. Shoir yomon kishilar bilan hamroh bo'lsang uning yomonligi yuqishi ko'mirga qo'l urib uni qora qilish bilan qiyoslamoda. Zero, yomonlik kishini badnom qilishi, uni uyatga qo'yishi mumkinligiga urg'u berilmoqda. Shoir kishilarni yomon illatlardan forig' bo'lishga chaqirish bilan birga do'st tanlashda adashmaslikka, el aro yuzi qora bo'lib qolishdan ehtiyot bo'lishga chaqirmoqda.

Muruvvat barcha bermakdur, yemak yo'q,
Futuvvat barcha qilmoqdir, demak yo'q.

Shoir ushbu fardida tasavvuf ta'limotining oqimlaridan biri bo'lgan javonmardlik sulukining qoidalarini mahorat bilan ifodalagan. Javonmardlik namoyandalari muruvvat va futuvvat ahlidir. Navoiy o'z asarlarida ularni axiy deb ham yuritadi. Demak, muruvvatli odam o'zi yemay, borini birovga beradi, jo'mard, mard ya'ni futuvvatli odam esa ko'p ish qiladi, birovlarga yaxshilik qiladi, lekin uni minnat qilmaydi.

Istasangkim, ko'rmagaysen bevafo'lig', ey rafiq,

Qilma olam ahli birla oshnolig', ey rafiq.

Shoir lirik qahramoni nazarida bu dunyoda bevafo'lar kun-kundan ko'payib bormoqda. Lirik qahramon olam ahlidan bevafo'liklarni ko'p ko'rgan, shuning uchun eng to'g'ri yo'l kishilardan uzoqroq bo'lishdir. Shoir bu fikrni nido san'ati vositasida rafiqqa murojaat qilish orqali ifodalab, ta'sirchan lirik lavha yaratgan.

Shoir fardlarida uning ko'nglini o'rtaqan, tuyg'ulariga ta'sir etgan holatlar nozik ifodalanadi.

Ul pari'kim, ani demishmen yor,
Odamilig'din o'zga barchasi bor.

Ba'zan shoir ma'shuqa go'zalligini tasvirlar ekan, xalqona tasvir usullariga murojaat qiladi.

Belu og'zidin, dedilarkim, afsonaye,
Boshladim filholkim, "Bir bor edi, bir yo'q edi".

Shoir yori go'zallikda shu darajaki, uni ta'rifi bu hayotda yo'q, faqat afsonalardagina uchrashi mumkin, Shuning uchun ham shoir xalqona tasvir usuliga murojaat qiladiki, bu

uning go'zallikda tengsizligini ta'sirchan tasvirlashga xizmat qilgan. [7. 88].

Umuman, shoirning rang-barang janrdagi she'rlari uning yuksak mahorat egasi ekanligi, mazkur janrlar takomilidagi xizmatlari beqiyosligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. T.3. G'aroyib us-sig'ar. - T.: Fan, 1988; T.4. Navodir ush-shabob. - T.: Fan, 1989; T.5. Badoye' ul-vasat. - T.: Fan, 1990; T.6. Faboyid ul-kibar. - T.: Fan, 1990.
2. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. K.1. - T.: O'qituvchi, 1976. 66
3. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J. 2. - T.: Fan, 1977
4. Shayxzoda M. Asarlar. 6 jildlik. J. 4. - T.: Adabiyot va san'at, 1973.
5. Ishoqov Yo. Navoiy poetikasi. - T.: Fan, 1983.
6. Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. - T.: Adabiyot va san'at, 1991.
7. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. - T.: O'qituvchi, 1993.
8. Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. - Buxoro: 1994.
9. Komilov N. Tasavvuf. K.1. - T.: Yozuvchi, 1996.
10. Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. - T.: O'qituvchi, 1997.
11. Abdug'afurov A. Qalb qa'ridagi qadriyatlar. - T.: O'qituvchi, 1998
12. Komilov N. Tafakkur tuhfalari // Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami. - T.: Fan, 2001. - B. 16 -27
13. Boltaboyev H. Mumtoz so'z qadri. Adabiy-ilmiy maqolalar. - T.: Adolat, 2004.
14. Homidiy H. Har jabhada sarkor // Navoiyga armug'on. K.5. - T.: 2006. - B. 50-54